

การจัดการน้ำ โดยชุมชน

ความรู้และประสบการณ์จากพื้นที่ต้นแบบ
โครงการปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ

ร่วม
จัดการน้ำ
โดยชุมชน

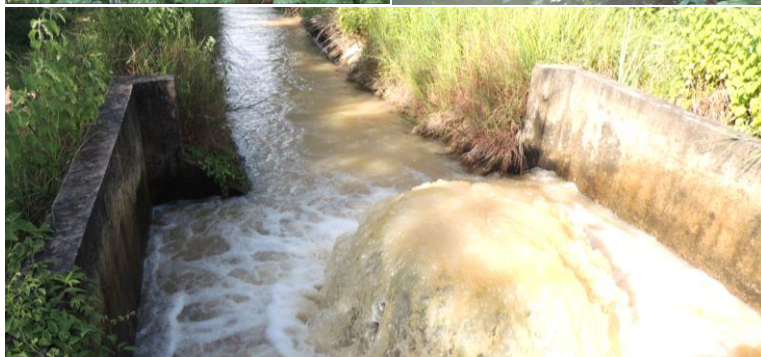
คำนำ

นับตั้งแต่ปี 2552 สถาบันส่งเสริมและพัฒนากิจกรรมปิดทองหลังพระฯ ได้เริ่มการพัฒนาพื้นที่ต้นแบบในจังหวัดน่าน และขยายสู่พื้นที่จังหวัดอุดรธานี เพชรบุรี อุทัยธานี และกาฬสินธุ์ เพื่อประยุกต์ศาสตร์พระราชา “เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” “หลักการทรงงาน 23 ประการ” และ “องค์ความรู้ตามแนวพระราชดำริ 6 มิติ” ไปส่งเสริมให้เกิดกิจกรรมการพัฒนาพื้นที่ต้นแบบต่างๆ ทั้งนี้ เพื่อจัดการความรู้และส่งเสริมการพัฒนาตามแนวพระราชดำริอย่างเป็นระบบและกว้างขวาง จนเป็นแนวทางหลักของประเทศ

เอกสารฉบับนี้ จึงได้รวบรวมความรู้และประสบการณ์เกี่ยวกับ “การจัดการน้ำโดยชุมชน ตามแนวทางปิดทองหลังพระฯ” อันผสมผสาน “ความรู้ตามแนวพระราชดำริ” “ความรู้สากล” และ “ความรู้ท้องถิ่น” ที่เกิดขึ้นจากความเข้าใจและประสบการณ์การพัฒนาในพื้นที่ต้นแบบ ซึ่งได้มาจากการสัมภาษณ์ สัมภาษณ์ สังเกตการณ์พัฒนาในพื้นที่ แล้วนำมาจัดหมวดหมู่ สังเคราะห์ และนำเสนอ เพื่อให้เกิดความเข้าใจและเป็นประโยชน์ต่อการดำเนินงานในพื้นที่ต่างๆ ต่อไป

เนื้อหาในเล่ม

1. ความเป็นมาและวัตถุประสงค์
การจัดการน้ำโดยชุมชน
2. หลักการจัดการน้ำโดยชุมชน
3. กระบวนการจัดการน้ำโดยชุมชน
4. บทสรุปและบทเรียน

1. บทนำ

ความเป็นมาและวัตถุประสงค์ การจัดการน้ำโดยชุมชน

“น้ำ” เป็นหนึ่งในปัจจัยหลักที่มีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนทุกระดับ แม้ว่าจะมีหลายหน่วยงาน ทั้งภาครัฐ เอกชน ประชาสังคม เข้ามาดำเนินการเรื่องการบริหารจัดการน้ำ แต่หลายพื้นที่ของประเทศยังคงต้องเผชิญกับปัญหาน้ำท่วมและน้ำแล้งซ้ำซาก ซึ่งนับวันจะยิ่งทวีความรุนแรงมากขึ้น อันสะท้อนให้เห็นว่าการบริหารจัดการน้ำยังมีจุดอ่อนอยู่มาก อาทิ

- เร่งแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ทำกันเป็นครั้งคราว
- ขาดการมองภาพรวมของระบบน้ำและระบบสังคม
- ไม่ประสานระหว่างหน่วยงานกับชุมชน
- ไม่เข้าใจต้นเหตุของปัญหาที่แท้จริง
- นำวิธีการเดียวกันไปใช้กับทุกพื้นที่
- ประชาชนเพียงบางกลุ่มได้ร่วมแสดงความคิดเห็น
- ขาดความต่อเนื่องในการทำงาน

เป็นต้น

สถาบันส่งเสริมและพัฒนากิจกรรมปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ หรือสถาบันปิดทองหลังพระฯ เป็นหน่วยงานที่มีภารกิจในการส่งเสริมการพัฒนาพื้นที่ตามแนวพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชฯ รัชกาลที่ 9 โดยน้อมนำเอาศาสตร์พระราชฯ “เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” มาเป็นแนวทางหลักในการแก้ไขปัญหาในพื้นที่ รวมทั้งหลักการทำงานองค์ความรู้ 6 มิติ อันประกอบด้วย ด้านน้ำ ดิน เกษตร ป่าไม้ พลังงาน และสิ่งแวดล้อม ล้วนมาจากประสบการณ์แก้ปัญหาทั้งหลายที่เป็นปัญหาใหญ่ของประเทศ โดยมีเป้าหมายไปสู่การ “อยู่รอด” “พอเพียง” และ “ยั่งยืน” อย่างเป็นลำดับขั้น

สถาบันปิดทองหลังพระฯ ได้ริเริ่มขับเคลื่อนงานพัฒนาพื้นที่มาตั้งแต่ปี 2552 ในพื้นที่จังหวัดน่าน โดยมี “การบริหารจัดการน้ำโดยชุมชน” เป็นหัวใจหลักในการขับเคลื่อนงานพัฒนา เนื่องจาก “มิติน้ำ” เป็นตัวแปรสำคัญในการเชื่อมโยงไปสู่การพัฒนาด้านอื่นๆ ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม ที่จะนำไปสู่ความยั่งยืน

“...เรื่องน้ำนี้ ก็เป็นปัจจัยหลักของมวลมนุษย ไม่ใช่มนุษย์
เท่านั้น แม้สิ่งมีชีวิตทั้งหลาย ทั้งสัตว์ทั้งพืช ถ้าไม่มีก็อยู่
ไม่ได้ เพราะว่าน้ำเป็นสื่อ หรือเป็นปัจจัยสำคัญของ
สิ่งมีชีวิต แม้สิ่งไม่มีชีวิตก็ต้องการน้ำเหมือนกัน มิฉะนั้นก็
จะกลายเป็นอะไรไม่ทราบ เช่น ในวัตถุต่างๆ ในรูปผลึก
ก็ต้องมีน้ำในนั้นด้วย ถ้าไม่มีน้ำก็จะไม่เป็นผลึก
กลายเป็นสิ่งที่ไม่มีรูป

ฉะนั้น น้ำนี้ก็เป็นสิ่งสำคัญ ที่กล่าวถึงข้อนี้ก็จะให้ได้ทราบ
ถึงว่าทำไมการพัฒนาขั้นแรกหรือสิ่งแรกที่นึกถึง ก็คือ
โครงการชลประทาน แล้วก็โครงการสิ่งแวดล้อมทำให้
น้ำดี สองอย่างนี้อื่นๆ ก็จะเป็นไปได้ ถ้าหากว่าปัญหา
ของน้ำนี้ เราได้สามารถที่จะแก้ไข หรืออย่างน้อยที่สุดก็
ทำให้เรามีน้ำใช้อย่างเพียงพอ ฉะนั้นการพัฒนานั้น
สิ่งสำคัญก็อยู่ตรงนี้ นอกจากนั้น ก็เป็นสิ่งที่ต่อเนื่อง เช่น
วิชาการในด้านการเพาะปลูก เป็นต้น ตลอดจนถึงการ
พัฒนาที่เกี่ยวข้องกับอุตสาหกรรม หรือการค้า หรือการ
คลัง อะไรพวกนี้ก็ต่อเนื่องต่อไป... ”

พระราชดำรัสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 9
เมื่อวันที่ 29 ธันวาคม 2532 ณ พระตำหนักจิตรลดารโหฐาน

ปัจจุบัน สถาบันปิดทองหลังพระฯ ได้ขยายผลไปยังพื้นที่ต่างๆ ของประเทศ ซึ่งยึดมั่นในแนวทางหลักดังกล่าว โดยปรับวิธีการทำงานในแต่ละพื้นที่แตกต่างกันออกไป ซึ่งเริ่มเห็นผลความสำเร็จของการพัฒนาที่สามารถวัดผลได้ว่า **“ชาวบ้านได้อะไร”**

อีกทั้งยังได้ช่วยกระตุ้นให้ชุมชนเกิดความตระหนักถึงความสำคัญของการจัดการน้ำด้วยตนเอง เปลี่ยนแนวคิดมาสู่การพึ่งพาตัวเองเพื่อการ “อยู่รอด” และการช่วยเหลือเกื้อกูลกันในชุมชนที่เป็นรูปธรรมมากขึ้น ซึ่งจะนำชุมชนไปสู่ความพอเพียงและยั่งยืนตามลำดับต่อไป

ผลลัพธ์ความสำเร็จดังกล่าวสามารถเป็นแบบอย่างให้แก่เจ้าหน้าที่จากหน่วยงานทั้งภาครัฐ เอกชน และภาคประชาสังคมต่างๆ รวมถึงเจ้าหน้าที่ส่งเสริมงานพัฒนาซึ่งต้องทำหน้าที่เกี่ยวข้องในการบริหารจัดการน้ำ ได้เข้าใจถึงความสำคัญของการบูรณาการความร่วมมือระหว่างกัน และความจำเป็นของการพัฒนาที่ยึดหลักชุมชนเป็นที่ตั้ง เพื่อนำหลักการไปประยุกต์ใช้ในพื้นที่ให้เหมาะสมต่อไป

พื้นที่ต้นแบบปิดทองหลังพระฯ กับปัญหาด้านน้ำ

สถาบันปิดทองหลังพระฯ ริเริ่มการพัฒนาพื้นที่ต้นแบบแห่งแรกใน จังหวัดน่าน เมื่อปี 2552 โดยน้อมนำแนวพระราชดำริ ผสมผสาน กับองค์ความรู้ แนวทางการบริหาร และหลักการทรงงานสู่การ ปฏิบัติจริงในพื้นที่ ต่อมาได้ขยายไปสู่พื้นที่ใน 4 จังหวัด ได้แก่ จังหวัดอุดรธานี จังหวัดเพชรบุรี จังหวัดอุทัยธานี และจังหวัด กาฬสินธุ์ ตามลำดับ อันเป็นการแปรแนวคิดไปสู่การปฏิบัติในพื้นที่ ที่มีความแตกต่างกันทางภูมิประเทศและภูมิสังคม เพื่อเป็นต้นแบบ ของการพัฒนาที่ยั่งยืนสำหรับพื้นที่ที่มีความแตกต่างกันในแต่ละ ภูมิภาคของประเทศ

การบูรณาการแก้ไขปัญหา พื้นที่จังหวัดน่าน

จังหวัดน่านเป็นพื้นที่ต้นน้ำที่สำคัญของประเทศ แต่ประสบกับปัญหาถูกบุกรุกทำลายป่าเพื่อปลูกพืชเชิงเดี่ยว สารเคมีทางการเกษตรปนเปื้อนสู่ดินและแหล่งน้ำ และเกิดปัญหาน้ำหลากส่งผลกระทบต่อความเป็นอยู่ อีกทั้งประชาชนในจังหวัดน่านมีหนี้สินสูงและมีความยากจนเป็นอันดับต้นๆ ของประเทศ

จังหวัดน่านจึงได้รับการเลือกเป็นพื้นที่นำร่องแห่งแรก ในพื้นที่อำเภอสองแคว อำเภอท่าวังผา และอำเภอเฉลิมพระเกียรติ ที่ตั้งอยู่ในลุ่มน้ำน่านตอนบน ซึ่งล้วนต่างประสบปัญหาเรื่องน้ำ แต่มีสาเหตุที่แตกต่างกันไป

 พื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ เป็นภูเขาสูงมีความลาดชันมาก ป่ามีสภาพเสื่อมโทรมจากการแผ้วถางทำไร่ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์และไร่มันฝรั่ง ประสบปัญหาน้ำหลากแรงหน้าดินถูกชะล้าง อีกทั้งพื้นที่บริเวณนี้ไม่สามารถเก็บกักน้ำไว้ใช้ในฤดูเพาะปลูกได้ จึงทำให้มีผลผลิตทางการเกษตรตกต่ำ เกิดภาวะหนี้สิน ความยากจน และปัญหาสุขภาพตามมา

💧 **พื้นที่อำเภอกำแพงแสน** ประสบปัญหาน้ำหลากในช่วงฤดูฝน เนื่องจากเป็นพื้นที่รับน้ำของแม่น้ำยาวและแม่น้ำน่าน รวมถึงเป็นพื้นที่บรรจบกันของลำห้วยหลายสาย ขณะที่ช่องทางระบายน้ำทางทิศใต้แคบเป็นคอขวด และมีปัญหาป่าต้นน้ำถูกทำลาย จึงเกิดปัญหาน้ำหลากหมู่บ้านและพื้นที่ทำเกษตรที่สร้างความเสียหายอยู่บ่อยครั้ง

💧 **พื้นที่อำเภอสองแคว** มีปัญหาขาดแคลนน้ำและน้ำไม่เพียงพอต่อการเพาะปลูกเช่นกัน แต่เกิดจากการที่ลำน้ำมุดหายก่อนเข้าในหมู่บ้าน และไปโผล่ในป่าชุมชนท้ายหมู่บ้าน

พื้นที่ต้นแบบในอำเภอสองแควและอำเภอกำแพงแสน ยังมีปัญหาเรื่องฝายที่ไม่คงทนถาวรด้วย ซึ่งมักจะถูกน้ำพัดทำลายในช่วงน้ำหลาก จึงไม่สามารถเก็บกักน้ำไว้ใช้ได้ ส่วนพื้นที่อำเภอเฉลิมพระเกียรติ ยังไม่มีฝายกักเก็บน้ำ จึงต้องพึ่งพาน้ำฝนเพียงอย่างเดียว

สถาบันปิดทองหลังพระฯ ได้ร่วมมือกับมูลนิธิแม่ฟ้าหลวง หน่วยงานภาครัฐ เอกชน ประชาสังคม สนับสนุนอุปกรณ์และความรู้วิชาการในการซ่อมแซมและก่อสร้างฝายที่แข็งแรงในพื้นที่ที่เหมาะสม รวมถึงการทำระบบกักเก็บน้ำ บ่อพวงสันเขา และระบบท่อส่งน้ำ เพื่อกระจายน้ำสู่พื้นที่เกษตร ส่งเสริมกลุ่มผู้ใช้น้ำโดยให้ชุมชนบริหารจัดการด้วยตนเองและสร้างกลไกในการดูแลป่าต้นน้ำ โดยชุมชนมีส่วนร่วม

โครงการบริหารจัดการน้ำอย่างยั่งยืน
อันเนื่องมาจากพระราชดำริ
บ้านโคกล่าม-แสงอร่าม จังหวัดอุดรธานี

สถาบันปิดทองหลังพระฯ จึงได้พิจารณาเลือกพื้นที่อ่างเก็บน้ำห้วยคล้ายอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอหนองวัวซอ จังหวัดอุดรธานี เป็นพื้นที่ต้นแบบเพื่อการขยายผลต่อจากจังหวัดน่าน เนื่องจากประสบปัญหาไม่สามารถใช้น้ำได้เต็มประสิทธิภาพ จากการไม่มีระบบส่งน้ำไปยังแปลงเกษตรที่อยู่โดยรอบ

ทั้งนี้ระบบเดิมจะส่งน้ำที่ล้นจากอ่างเก็บน้ำไปตามลำห้วยธรรมชาติ ทำให้พื้นที่ที่อยู่ห่างไกลแหล่งน้ำไม่ได้รับน้ำ จึงไม่สามารถปลูกพืชก่อนนาหรือพืชหลังนาได้ ทำให้มีรายได้จากการเกษตรน้อยมาก ชาวบ้านจำนวนหนึ่งต้องออกไปหางานรับจ้างทำนอกพื้นที่ในช่วงนอกฤดูการทำนา

การดำเนินการแก้ไขปัญหาในพื้นที่นี้ ได้ใช้การระดมความร่วมมือของชุมชนชุดลอกบึงที่ตื่นเงิน โดยการสนับสนุนอุปกรณ์และความรู้ในการปรับปรุงต่อเติมทางน้ำล้น ให้สามารถเก็บน้ำได้สูงขึ้นอีก 50 เซนติเมตร และทำระบบท่อส่งน้ำแบบก้างปลา ขยายพื้นที่ส่งน้ำไปยังพื้นที่การเกษตรได้มากขึ้น ส่งเสริมการก่อตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ และพัฒนาให้ชุมชนเรียนรู้การจัดการน้ำด้วยตนเอง

โครงการพัฒนาชนบทเชิงพื้นที่ประยุกต์ ตามพระราชดำริ บ้านโป่งลึก-บางกลอย จังหวัดเพชรบุรี

บ้านโป่งลึกและบ้านบางกลอย เป็นที่ตั้งของชุมชนชาวกะเหรี่ยงชนเผ่าปกาเกอะญอ รวมประมาณ 1,000 คน เดิมเคยมีวิถีชีวิตอยู่อย่างกระจัดกระจายในผืนป่าอันอุดมสมบูรณ์ของอุทยานแห่งชาติแก่งกระจาน ต่อมาถูกอพยพลงมาและได้รับการจัดสรรพื้นที่ให้อยู่เป็นหลักแหล่ง ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวยังคงอยู่ในเขตอุทยานแห่งชาติฯ

ด้วยสภาพพื้นที่ซึ่งมีแม่น้ำเพชรบุรีไหลผ่าน แต่มีตลิ่งสูงชัน ชาวบ้านดำรงชีพอย่างยากลำบากในการนำน้ำขึ้นมาใช้ประโยชน์ ส่งผลให้การปลูกข้าวและพืชผักได้ผลผลิตน้อย ไม่เพียงพอต่อการบริโภค ชาวบ้านบางส่วนต้องลงจากเขาไปหางานรับจ้างทำในเมือง

สถาบันปิดทองหลังพระฯ ได้ร่วมกับอุทยานแห่งชาติแก่งกระจาน หน่วยงานภาครัฐ เอกชน และสถาบันการศึกษา มุ่งแก้ปัญหาแหล่งน้ำอยู่ต่ำกว่าพื้นที่ทำกิน โดยถ่ายทอดความรู้ สนับสนุนอุปกรณ์สูบน้ำพลังงานแสงอาทิตย์ ร่วมกับการระดมความร่วมมือชุมชนในการสร้างบ่อเก็บน้ำและระบบส่งน้ำ เพื่อให้ชุมชนสามารถทำการเกษตรได้ ส่งเสริมการรวมกลุ่มผู้ใช้น้ำ และส่งเสริมด้านการตลาด เพื่อให้เกิดการรวมตัวและการช่วยเหลือตัวเองได้มากขึ้น

โครงการพัฒนาแก้มลิงหนองเลิงเปือย อันเนื่องมาจากพระราชดำริ จังหวัดกาฬสินธุ์

หนองเลิงเปือย เป็นหนองน้ำธรรมชาติในกลุ่มน้ำสาขาลำปาว ตอนล่างของกลุ่มน้ำชี ตั้งอยู่ในเขตพื้นที่อำเภอร่องคำและอำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ ในอดีตหนองเลิงเปือยประกอบด้วยหนองน้ำเล็กๆ จำนวน 6 แห่ง เป็นที่มาของคำว่า “เลิง” อันหมายถึงหนองน้ำขนาดเล็กในภาษาอีสาน มีพื้นที่รวมทั้งหมดประมาณ 887 ไร่ ความจุน้ำประมาณ 3.5 ล้านลูกบาศก์เมตร

หนองเลิงเปือยทำหน้าที่เป็นแก้มลิง รองรับน้ำปริมาณที่ไหลมาไม่ให้เข้าท่วมพื้นที่เกษตรและบ้านเรือนประชาชน ต่อมาเมื่อตะกอนสะสมมากขึ้นทำให้สามารถจุน้ำได้เพียง 1 ใน 3 ของความจุทั้งหมด ประกอบกับประตูน้ำชำรุด ทำให้เกิดปัญหาน้ำท่วมซ้ำซากในฤดูฝน สร้างความเสียหายแก่พื้นที่เกษตรทุกปี และน้ำแห้งขอดในช่วงฤดูแล้ง ทำให้มีน้ำไม่พอเพียงต่อการเกษตรกรรมและอุปโภคบริโภค

สถาบันปิดทองหลังพระฯ บูรณาการทำงานร่วมกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทั้งหน่วยงานราชการท้องถิ่น ท้องที่ สถาบันการศึกษา และชุมชน ขุดลอกหนองเลิงเปือยเพื่อให้เก็บน้ำได้มากขึ้น ปรับปรุงประตูน้ำ จัดทำระบบส่งน้ำให้ทั่วถึง ปรับปรุงความสูงของพื้นที่เกษตรเพื่อการป้องกันน้ำท่วม และส่งเสริมให้เกิดกลุ่มผู้ใช้น้ำ ตลอดจนการพัฒนาด้านอื่นๆ เช่น การปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น

โครงการพัฒนาศักยภาพบูรณาการแก้ไข ปัญหาและพัฒนาพื้นที่ตำบลแก่นมะกรูด อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี

พื้นที่ตำบลแก่นมะกรูด อำเภอบ้านไร่ จังหวัดอุทัยธานี อยู่ในลุ่มน้ำห้วยแม่ดิน้อย ติดกับพื้นที่ป่าห้วยขาแข้ง แหล่งมรดกโลก เป็นหมู่บ้านชาวกะเหรี่ยงโปว์ที่อพยพย้ายมาจากภูเขาด้านบน ลงมาตั้งถิ่นฐานถาวรอยู่ร่วมกันหลายหมู่บ้าน และมีจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นทุกปี มีการขยายพื้นที่ทำกินบุกรุกเข้าไปในเขตป่า และมีความต้องการใช้น้ำมากขึ้น

แม้ว่าชุมชนจะมีฝายอนุรักษ์อยู่แล้ว แต่มีจำนวนไม่เพียงพอและชำรุดไปเรื่อยๆ ทำให้ไม่มีแหล่งกักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง การเกษตรในพื้นที่จึงไม่สามารถทำได้ตลอดปี

การดำเนินการพัฒนาระบบน้ำ ได้เริ่มจากการรวมพลังชุมชนสำรวจพื้นที่เพื่อกำหนดเขตป่าและเขตทำกินที่ชัดเจน พร้อมสำรวจระบบโครงข่ายน้ำในพื้นที่ มีการให้ความรู้และสนับสนุนอุปกรณ์ในการสร้างฝายชะลอน้ำ พื้นที่เก็บกักน้ำ ทำระบบส่งน้ำโดยชุมชน พร้อมส่งเสริมให้มีการตั้งกลุ่มผู้ใช้น้ำ เรียนรู้รูปแบบการจัดการน้ำแบบโคก-หนอง-นาโมเดล ซึ่งได้ปรับใช้ได้อย่างเหมาะสมกับพื้นที่

- เห็นได้ว่า การพัฒนาทุกพื้นที่
- เริ่มต้นจากการปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน
- ที่เป็นหัวใจสำคัญของการเกษตร นั่นคือระบบน้ำ
- เกิดจากการชักชวนให้ชาวบ้านร่วมคิด ร่วมทำ
- ร่วมแก้ปัญหา และบริหารจัดการร่วมกันภายใน
- ชุมชนตนเอง เชื่อมโยงไปสู่การพัฒนาดิน
- สิ่งแวดล้อม จนถึงการเกษตร ทำให้ชาวบ้าน
- มีทางเลือกในการประกอบอาชีพมากขึ้น

ปัญหาเรื่องน้ำและการบริหารจัดการน้ำยังคงเป็นปัญหาพื้นฐานของแทบทุกพื้นที่ ซึ่งล้วนมีสาเหตุและความยากง่ายในการแก้ปัญหาที่ต่างกัน หากไม่ได้รับการแก้ไขที่เหมาะสม จะเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาในด้านอื่นๆ ต่อไป ผู้ที่เข้าใจปัญหาได้ดีก็คือชาวบ้านที่อาศัยอยู่ในพื้นที่นั้น ดังนั้น ผู้ที่จะเข้าไปทำหน้าที่ในการแก้ไขปัญหาระบบน้ำ จึงต้องร่วมกับชุมชนในพื้นที่ เข้าใจเรื่องของน้ำในชุมชนนั้นๆ รวมถึงสภาพภูมิประเทศและข้อมูลต่างๆ อย่างถ่องแท้ และนำมาผสมผสานกับหลักคิด หลักการ องค์ความรู้ รวมถึงกรณีศึกษาต่างๆ เพื่อนำไปปรับใช้ให้สอดคล้องกับพื้นที่

2. หลักการจัดการน้ำ โดยชุมชน

ความหมายและความสำคัญ การจัดการน้ำโดยชุมชน

การจัดการน้ำโดยชุมชนตามแนวทางปิดทองหลังพระฯ เป็นรูปแบบที่ชุมชนเห็นความสำคัญของการแก้ไขปัญหาน้ำด้วยตนเอง ตกลงร่วมกันในการใช้แรงกายและแรงสมองทำความเข้าใจและวิเคราะห์สถานการณ์เรื่องน้ำของชุมชน วางแผนและออกแบบวิธีการจัดสรรน้ำและการใช้น้ำร่วมกัน ให้เกิดความเท่าเทียมและยุติธรรม ตามต้นทุนน้ำที่มีอยู่ รวมไปถึงการที่ชุมชนสามารถวางแผนป้องกันและแก้ไขปัญหาระบบน้ำร่วมกันได้อย่างเป็นระบบ โดยจะประสานขอความช่วยเหลือจากภายนอกหรือไม่ก็ตาม

แน่นอนว่าชุมชนคงไม่ได้เป็นผู้จัดการเองเสียทั้งหมด แต่ต้องเป็นหลัก เป็นเจ้าของเรื่อง ฟังตนเองก่อนฟังหน่วยงานภายนอก โดยใช้ทั้งความรู้ท้องถิ่นที่มีอยู่ และความรู้ทางวิชาการที่จำเป็นต้องใช้เพื่อแก้ไขปัญหาที่ยากและซับซ้อนขึ้น

ด้วยทรัพยากรน้ำเป็นต้นทุนที่สำคัญต่ออาชีพเกษตรกรและการดำรงชีวิตของทุกคนในชุมชน ชุมชนที่สามารถบริหารจัดการน้ำร่วมกันได้ด้วยตัวเอง จึงเป็นชุมชนที่มีความเข้มแข็ง มีศักยภาพในการเติบโตและพัฒนาต่อยอดอาชีพได้หลากหลายด้าน

แต่หากสืบค้นหากรณีชุมชนที่มีการบริหารจัดการน้ำในหลายๆ พื้นที่ พบว่ามีเพียงไม่กี่ชุมชนที่สามารถลุกขึ้นมาบริหารจัดการน้ำด้วยตนเองแล้วประสบความสำเร็จ เนื่องจากการขาดประสบการณ์และองค์ความรู้ใหม่ๆ ในการแก้ไขปัญหาเชิงระบบ เพราะการจัดการน้ำมักมีความเชื่อมโยงกับเรื่องอื่นๆ อยู่เสมอ

- หากมองด้านกายภาพและสิ่งแวดล้อม
- การจัดการน้ำต้องเริ่มจากพื้นที่ต้นน้ำ
- ป่าไม้ แม่น้ำสายหลัก แม่น้ำสายรอง
- และคลองธรรมชาติ ฝายกั้นน้ำ
- อ่างเก็บน้ำ ระบบส่งน้ำ พื้นที่รับน้ำ
- และพื้นที่ปลายน้ำ ด้านภูมิสังคมเรื่องน้ำ
- เกี่ยวข้องกับความเชื่อวัฒนธรรม
- กิจกรรมการใช้น้ำ และพฤติกรรมกรรมการใช้น้ำ

การดำเนินงานการพัฒนาพื้นที่ต้นแบบด้านการบริหารจัดการน้ำของสถาบันปิดทองหลังพระฯ ได้แสดงให้เห็นถึงความเข้าใจจุดอ่อนดังกล่าวของชุมชน จึงได้เข้าดำเนินการในรูปแบบคล้ายการเป็น “พี่เลี้ยง” ให้กับชุมชน โดยมีเป้าหมายในการพัฒนา คือ เพื่อให้ชุมชนสามารถบริหารจัดการต่อได้ด้วยตนเองต่อไป

หลักการบริหารจัดการน้ำโดยชุมชน ตามแนวทางปิดทองหลังพระฯ

หลักการสำคัญอันเป็นที่มาของวิธีคิดและวิธีปฏิบัติในการบริหารจัดการน้ำโดยชุมชนในพื้นที่ต้นแบบปิดทองหลังพระฯ มีอยู่หลายประการ ขอยกตัวอย่างดังนี้

- มองภาพรวม มองทุกอย่างเป็นองค์รวม
- แก้ปัญหาจากจุดเล็ก
- ชุมชนเป็นเจ้าของ
- บูรณาการ
- เรียบง่ายได้ประโยชน์สูงสุด
- วัดผลว่าชาวบ้านได้อะไร

มองภาพรวม มองทุกอย่างอย่างเป็นองค์รวม

- องค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 9
- ทรงมองทุกอย่างที่เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบ ครบวงจร
- มองทุกสิ่งเป็นพลวัตที่ทุกมิติเชื่อมต่อกัน
- เหตุการณ์หนึ่งเป็นผลมาจากอีกเหตุการณ์หนึ่ง

ปัญหาเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม เป็นเรื่องเชื่อมโยงกับความเจ็บป่วย ความยากจน และความไม่รู้ ไม่มีทางเลือก การแก้ปัญหาจึงต้องเริ่มแก้ที่ต้นเหตุที่เป็นรากเหง้าของปัญหา เช่น หาวีธีการที่จะทำให้คนไม่จนด้วยการฟื้นฟูอาชีพ แก้ปัญหาความไม่รู้ด้วยการให้ความรู้ ปรับวิธีคิด เปลี่ยนมุมมอง และแก้ปัญหาความเจ็บป่วยโดยการพึ่งพาธรรมชาติและลดสารเคมี เป็นต้น

การมองปัญหาเรื่องการเกษตร การจัดการที่ดินและแหล่งน้ำ ต้องมองให้เป็น “วิธีการและทางออก” เมื่อมีน้ำในการทำเกษตรอย่างพอเพียง รู้วิธีการใช้ธรรมชาติช่วยธรรมชาติ ก็จะส่งผลให้ผลผลิตดีขึ้น รายได้เพิ่มขึ้น สุขภาพดีขึ้น และหากมีผลผลิตเพิ่มมากขึ้น เกษตรกรต้องเรียนรู้วิธีการบริหารจัดการ และการตลาด รวมถึงการรวมกลุ่มให้มีความเข้มแข็ง ดูแลทรัพยากรรอบตัวให้อยู่ในสภาพสมบูรณ์ ทุกมิติจึงมีความเชื่อมโยงกัน

แก้ปัญหามาจากจุดเล็ก

การมองปัญหาควรมองภาพรวมให้เข้าใจและเห็นความเชื่อมโยงในภาพใหญ่ แต่การเริ่มแก้ปัญหาต้องเริ่มแก้จากจุดเล็ก ดังพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 9 ตอนหนึ่งที่ว่า

"...ถ้าปวดหัวก็คิดอะไรไม่ออก เป็นอย่างนั้นต้องแก้ไขการปวดหัวก่อน..มันไม่ได้เป็นการแก้อาการจริงแต่ต้องแก้ปวดหัวก่อน เพื่อที่จะให้อยู่ในสภาพที่คิดได้...แบบ (Macro) นี้ เขาจะทำแบบรื้อทั้งหมด ฉันไม่เห็นด้วย...อย่างบ้านคนอยู่ เราบอกบ้านนี้มันผิดตรงนั้น ผิดตรงนี้ ไม่คุ้มที่จะซ่อม ...เอาตกลงรื้อบ้านนี้ ระเบิดเลย เราจะไปอยู่ที่ไหนไม่มีที่อยู่ ..ต้องค่อยๆ ทำ จะไประเบิดหมดไม่ได้..."

อย่างกรณีการแก้ไขปัญหาเฉพาะจุดเล็กๆ เฉพาะหน้า เช่น พบปัญหาน้ำไม่ไหลจากท่อส่งน้ำที่ส่งมาจากฝายหลังโรงเรียนบ้านน้ำปาก จังหวัดน่าน เมื่อเจ้าหน้าที่ส่งเสริมฯ เดินทางไปสำรวจ พบว่าเกิดจากมีอากาศในท่อส่งน้ำมาก ทำให้แรงดันน้ำน้อย น้ำไม่ส่งไปตามท่อ แทนที่การแก้ปัญหาก็รื้อท่อทั้งระบบ ซึ่งต้องใช้เงินจำนวนมากและต้องใช้เวลาหลายวัน เจ้าหน้าที่เลือกใช้วิธีนำน็อตขนาดเล็กมาเจาะท่อ เพื่อระบายอากาศในท่อออกเพื่อให้ น้ำสามารถดันมาได้เต็มที่

ชุมชนเป็นเจ้าของ

ความเป็นเจ้าของทรัพยากรน้ำที่ชุมชนมีมาแต่เดิม อาจถูกลดทอนลงไป จากการที่มีหน่วยงานภายนอกเข้ามาจัดการให้ เมื่อเกิดปัญหาก็ต้องรอให้เจ้าหน้าที่เข้ามาซ่อมแซม การทำงานในพื้นที่ต้นแบบต่างๆ จึงให้ความสำคัญกับการสร้าง “ความเป็นเจ้าของ” ของชุมชน ด้วยการมีส่วนร่วมของชุมชนอย่างแท้จริง ตั้งแต่ร่วมออกความคิดเห็น ออกแบบระบบ ร่วมลงทุนลงแรงด้วยตนเอง

อย่างกรณีการสร้างฝายชะลอน้ำของชุมชนในพื้นที่ต้นแบบจังหวัดน่าน และจังหวัดอุดรธานี สถาบันปิดทองหลังพระฯ เป็นเพียงแค่ผู้สนับสนุนวัสดุที่ชุมชนไม่มี และให้ความรู้ทางเทคนิค โดยชาวบ้านลงมือลงแรง ผลัดเวรกันมาวันละหลายสิบคน ช่วยกันคนละไม้คนละมือ ใช้เวลาเพียงไม่กี่วันฝายก็เสร็จ พร้อมกับความภาคภูมิใจและความเข้าใจถึงวิธีการสร้างฝาย วิธีการซ่อมแซมดูแลรักษา ที่จะทำให้ฝายนั้นอยู่คู่กับชุมชนไปอีกนาน

การบูรณาการการทำงาน

- การบูรณาการมีความสำคัญมากแต่ทำได้ยาก
- หากไม่บูรณาการ ก็จะต่างคนต่างทำ
- เกิดความขัดแย้ง และสิ้นเปลืองทรัพยากร

การบูรณาการเป็นสิ่งที่จำเป็นในการพัฒนาเรื่องใดเรื่องหนึ่งในพื้นที่หนึ่งๆ ซึ่งมักเชื่อมโยงกับอีกหลายๆ เรื่องอยู่เสมอ โดยเฉพาะการจัดการน้ำ ที่เกี่ยวข้องกับงานเกษตร งานที่ดิน งานป่าไม้ งานสังคม เป็นต้น จึงต้องนำเอาความเชี่ยวชาญของหน่วยงานต่างๆ มาใช้ร่วมกัน

กรณีการจัดการน้ำในพื้นที่ต้นแบบจังหวัดน่าน จึงได้ตั้งคณะทำงานที่ประกอบด้วยบุคคลจากภาคส่วนต่างๆ ได้แก่ หน่วยงานราชการ องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ภาคประชาสังคม สถาบันทางศาสนา สถาบันการศึกษา และภาคเอกชน ประมาณ 40 หน่วยงาน ส่วนคณะทำงานระบบน้ำพื้นที่ต้นแบบจังหวัดกาฬสินธุ์ ก็มีผู้เกี่ยวข้องเป็นจำนวนมากเช่นกัน นอกจากนี้ ต้องบูรณาการความรู้และความร่วมมือของชาวบ้านหลากหลายสาขาอาชีพ เพื่อให้การจัดการน้ำมีความรอบด้านมากขึ้น

เรียบง่าย ได้ประโยชน์สูงสุด

การให้ความรู้ทางวิชาการและเทคโนโลยีที่เรียบง่าย เน้นการปรับใช้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ประชาชนในพื้นที่สามารถนำไปปฏิบัติได้และ เกิดประโยชน์สูงสุด เป็นหลักคิดหนึ่งที่มีความสำคัญมาก ที่ได้รับ พระราชทานจากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 9 ซึ่ง พระองค์ได้ทรงปฏิบัติให้เห็นเป็นแบบอย่างตลอดมา

กรณีการพัฒนาระบบน้ำในพื้นที่ต้นแบบจังหวัดอุดรธานี จึงเลือกใช้ ระบบท่อในการกระจายน้ำเข้าสู่พื้นที่เกษตร แทนที่จะใช้ระบบ คลองส่งน้ำชลประทานที่ต้องลงทุนสูง เนื่องจากมีต้นทุนไม่แพง ชาวบ้านสามารถหาซื้อและซ่อมแซมได้เอง

วัดผลที่ "ชาวบ้านได้อะไร"

การจัดการน้ำโดยชุมชนในพื้นที่ต้นแบบแต่ละพื้นที่ ต้องวัดผลได้ ทำให้เกิดผลลัพธ์ที่ประจักษ์จนสามารถวัดได้ ทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ว่าดีขึ้นเมื่อเทียบกับก่อนการพัฒนา

กรณีพื้นที่ต้นแบบจังหวัดอุดรธานี ที่มีการพัฒนาระบบส่งน้ำ โดยเสริมทางน้ำล้นให้มีความสูงขึ้น 50 เซนติเมตร ทำให้เก็บน้ำได้มากกว่าเดิม 30,000 ลูกบาศก์เมตร สร้างอ่างพวง 3 อ่าง และวางท่อส่งน้ำ พัฒนาและปรับปรุงฝายชำรุด ด้วยแรงของชาวบ้านเจ้าของพื้นที่ เมื่อผ่านไป 4 ปี สามารถบอกได้ว่าผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นจากเดิม 350 กิโลกรัมต่อไร่ กลายเป็น 600 กิโลกรัมต่อไร่ ผู้รับน้ำเพิ่มขึ้นเป็น 1,372 คน เกษตรกรมีรายได้เพิ่มขึ้นจากการปลูกพืชหลังนาในปี 2557 เป็นเงิน 188,310 บาท เกษตรกรสามารถต่อยอดไปยังการเลี้ยงสัตว์ และปลูกพืชชนิดอื่นๆ และมีกองทุนเกิดขึ้น 7 กองทุน เป็นต้น

- ตัวชี้วัดความสำเร็จ มิใช่การวัดจากความยาว
- ของท่อส่งน้ำ หรือความจุของอ่างเก็บน้ำ
- หากต้องวัดจากผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นเทียบกับ
- สถานการณ์ก่อนหน้าที่จะมีการพัฒนาพื้นที่

3. กระบวนการจัดการน้ำ โดยชุมชน

กระบวนการจัดการน้ำโดยชุมชน ได้นำศาสตร์พระราชา “เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา” มาปรับใช้ในกระบวนการในการดำเนินงาน ตั้งแต่จุดเริ่มต้นการทำงาน

● เข้าใจพื้นที่

● เข้าถึงปัญหา

● พัฒนาคคน

● เข้าใจเขาเข้าใจเรา

● เข้าถึงความร่วมมือ

● พัฒนางาน

ก่อนจะทำอะไรจะต้องทำความเข้าใจเสียก่อน เข้าใจทั้งภูมิประเทศ เข้าใจผู้คน และขนบธรรมเนียมของสังคม ที่สำคัญคือ ต้องให้เขาเข้าใจและไว้วางใจเราด้วย

เมื่อเข้าใจกันแล้วก็ต้องเข้าถึง จะได้รู้ข้อมูล สถานการณ์ที่เกิดขึ้นและปัญหาที่แท้จริงเพื่อร่วมกันพัฒนาพื้นที่ต่อไป

การพัฒนาอันไม่ยากหากเข้าใจ ไว้วางใจ และแบ่งงานกันเป็นอย่างดี โดยต้องระลึกละเอียดเสมอว่าปัญหาแต่ละพื้นที่แต่ละเวลาไม่เหมือนกัน จึงต้องหมั่นเรียนรู้ คอยทบทวน ยึดหยุ่น และปรับให้เหมาะสม

เข้าใจ

ขั้นตอน “เข้าใจ” มีความสำคัญมาก เพราะเป็นปราการด่านแรกในสร้างความคุ้นเคยและความร่วมมือ ซึ่งต้อง “เข้าใจภูมิศาสตร์และภูมิสังคม” และ “เข้าใจเขา เข้าใจเรา” เปิดใจยอมรับการทำงานร่วมกัน

วิธีการ "เข้าใจ"

(1) เข้าใจภูมิศาสตร์และภูมิสังคม

- **สอบถามข้อมูล** จากชาวบ้านในพื้นที่และผู้นำหมู่บ้าน ให้เข้าใจสภาพพื้นที่ การเปลี่ยนแปลง และสภาพปัญหาเรื่องน้ำ ความช่วยเหลือจากหน่วยงานภายนอกในปัจจุบัน
- **สำรวจและเดินดูสภาพพื้นที่ทั่วไป** เพื่อประเมินความยากง่าย และการเตรียมความพร้อมในการทำงาน
- **หารือกับผู้นำชุมชนและตัวแทนชาวบ้าน** เพื่อทำความเข้าใจเกี่ยวกับความสำคัญของการสำรวจพื้นที่ร่วมกัน

ข้อมูลเบื้องต้นของพื้นที่ที่ควรทำความเข้าใจ

- สภาพพื้นที่ โคร่งขำน้ำ และแหล่งน้ำ
- ความเป็นอยู่ของชุมชน วัฒนธรรมประเพณี อาชีพหลัก

- ความต้องการใช้น้ำ (ลูกบาศก์เมตร) เปรียบเทียบกับ ความจุของแหล่งน้ำ (ลูกบาศก์เมตร)
- พื้นที่การเกษตรที่ต้องการใช้น้ำ (ไร่) เปรียบเทียบกับ พื้นที่การเกษตรที่น้ำเข้าถึง (ไร่)
- อัตราการใช้น้ำเพื่อบริโภคในชุมชน (ลูกบาศก์เมตรต่อปี) เทียบกับปริมาณน้ำเพื่อการอุปโภคที่ได้รับจริง
- ปัญหา สาเหตุของปัญหา และผลกระทบที่เชื่อมโยงกัน
- โอกาสและข้อจำกัดของพื้นที่
- ผู้ที่มีอิทธิพลทางความคิดต่อชุมชน
- บทบาทของหน่วยงานภายนอกและภาคีเครือข่าย

(2) เข้าใจเขา เข้าใจเรา

- ศึกษาบทบาทของหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง รวบรวมแผนงาน หรือโครงการของหน่วยงานที่ดำเนินงานในพื้นที่ และ หมั่นประสานงานเพื่อสร้างความเข้าใจระหว่างกัน

หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำในพื้นที่

สำนักงานจังหวัด/อำเภอ – ประสานการจัดทำแผนและ งบประมาณพัฒนาจังหวัด/กลุ่มจังหวัด การเชื่อมโยงแผน

สำนักงานชลประทานจังหวัด – จัดทำแผนและประสาน การจัดการน้ำในเขตพื้นที่จังหวัด

สำนักงานโครงการชลประทาน – ดูแลการจัดการน้ำในพื้นที่ชลประทานที่รับผิดชอบ

สำนักงานทรัพยากรน้ำภาค – จัดทำแผนและขับเคลื่อนแผนการจัดการน้ำในลุ่มน้ำที่รับผิดชอบ

คณะกรรมการลุ่มน้ำ – เสนอและพิจารณาแผนและงบประมาณระดับลุ่มน้ำ

หน่วยงานด้านป่าไม้ – ขึ้นอยู่กับความเกี่ยวข้องกับที่ดินป่าไม้แต่ละประเภทในพื้นที่

สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจังหวัด – ติดตามคุณภาพน้ำสายหลัก และประสานการจัดการคุณภาพแหล่งน้ำ

สำนักงานอุตสาหกรรมจังหวัด – ควบคุมดูแลการปล่อยน้ำทิ้งจากสถานประกอบการอุตสาหกรรม

เทศบาล/ องค์การบริหารส่วนตำบล – จัดทำแผนงานดำเนินโครงการพัฒนาและบำรุงรักษาแหล่งน้ำ ระบบส่งน้ำในเขตท้องถิ่น ตามภารกิจถ่ายโอน

องค์การบริหารส่วนจังหวัด - จัดทำแผนงาน/ สนับสนุนโครงการพัฒนาและบำรุงรักษาแหล่งน้ำขนาดใหญ่ หรือระบบส่งน้ำที่เชื่อมต่อระหว่างท้องถิ่น

สำนักงานเกษตรจังหวัด/อำเภอ – พัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กเพื่อการเกษตร

สำนักงานป้องกันและบรรเทาสาธารณภัยจังหวัด/ อำเภอ
จัดทำแผน ส่งเสริม และสนับสนุน การป้องกันและบรรเทา
ภัยแล้งและอุทกภัย

สถาบันการศึกษา - สนับสนุนการพัฒนาโครงการและ
ติดตามประเมินผลโครงการ

อื่นๆ - ขึ้นอยู่กับแต่ละพื้นที่ อาทิ โครงการพระราชดำริ
หรือโครงการพิเศษ ที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำใน
พื้นที่ สำนักงานประมงและสำนักงานปศุสัตว์ มีบทบาทใน
การพัฒนาอาชีพภายหลังจากการพัฒนาแหล่งน้ำ กลุ่ม
อนุรักษ์ กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มเกษตรกร กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำ
ปราชญ์ชุมชน ฯลฯ ซึ่งจะช่วยให้ข้อมูลและความคิดเห็น
ออกแบบและร่วมบำรุงรักษาระบบการจัดการน้ำต่อไป

- **ประชุมร่วมผู้นำหมู่บ้านและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง** เพื่อ
ทำความเข้าใจเกี่ยวกับการพัฒนาพื้นที่และปัญหาเรื่องน้ำ
โดยควรมีบุคคลซึ่งเป็นที่ยอมรับร่วมประชุมด้วย และ
ยกตัวอย่างพื้นที่ที่ประสบความสำเร็จ ให้เกิดความเข้าใจ
และความมั่นใจมากขึ้น
- **ศึกษาดูงานกรณีตัวอย่างที่ดี** ซึ่งมีสภาพปัญหาคล้ายคลึง
กับพื้นที่ต้นแบบ จะช่วยให้เกิดความเข้าใจมากขึ้น และ
สร้างแรงบันดาลใจในการลงมือพัฒนาพื้นที่ชุมชนตนเอง

โดยควรชี้ให้เห็นแนวปฏิบัติที่ดี ปจจัยความสำเร็จ และข้อ
พึงระวังที่อาจนำไปสู่ความล้มเหลว ขวนวิเคราะห้ในการ
นำสิ่งที่เรียนรู้มาปรับใช้กับพื้นที่ตนเอง พร้อมกระตุ้นให้
เกิดการริเริ่มกิจกรรม

สิ่งที่ควรทำ

- หลีกเลียงการสื่อสารที่จะทำให้เกิดความเข้าใจว่าการ
จัดการน้ำของชุมชนหรือโดยชุมชน เป็นสิ่งที่ชุมชนทำได้
เอง โดยหน่วยงานภายนอกไม่จำเป็นต้องเข้ามาช่วยเหลือ
- ควรเตรียมตัวในการประสานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง โดย
การประสานงานล่วงหน้า ศึกษาข้อมูลหน่วยงาน ข้อมูล
หัวหน้าหน่วยงานหรือผู้ที่จะไปพบ ซึ่งจะช่วยให้การ
ทำงานราบรื่น แสดงถึงความสนใจและให้การความสำคัญ
- หลีกเลียงการพูดคุยเฉพาะปัญหาที่เกิดขึ้น ควรวิเคราะห์
การเปลี่ยนแปลง และมองโอกาสในการพัฒนาหรือแก้ไข
ปัญหาในอนาคต เพื่อให้เข้าใจสภาพพื้นที่มากขึ้น และเป็น
กำลังใจในการทำงานร่วมกันต่อไป

เข้าถึง

เน้นเรื่องการสื่อสารและการสร้างการมีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ ที่ต้องการให้มีชุมชนและผู้เกี่ยวข้องมาร่วมวิเคราะห์ปัญหา ระบุความต้องการ จัดทำแผน ออกแบบกิจกรรม แบ่งความรับผิดชอบ โดยให้ชุมชนเป็นเจ้าของในการจัดการน้ำในระยะยาว

วิธีการ "เข้าถึง"

(1) เข้าถึงข้อมูลและปัญหา

- **สำรวจข้อมูลพื้นที่และสถานการณ์น้ำ** ประสานกับชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ทำความเข้าใจวัตถุประสงค์การสำรวจพื้นที่ ทหหรือการกำหนดเส้นทาง จุดที่ต้องการสำรวจ ผู้ร่วมทีมสำรวจ แบ่งบทบาทของแต่ละคน พร้อมแจ้งข้อมูลให้ชาวบ้านรับทราบและเข้าใจ ขอความร่วมมือให้ข้อมูลจริงและสนับสนุนการสำรวจ

เตรียมเครื่องมือการสำรวจให้พร้อม ได้แก่ กล้องวัดระยะ เครื่องมือวัดความเร็วน้ำ GPS แผนที่ กระดาษและปากกา สำหรับจดบันทึกหรือใช้ร่างภาพแนวทางการซ่อมแซม กล้องถ่ายรูป น้ำดื่มและเสบียงอาหาร เป็นต้น

ข้อมูลที่ควรบันทึกจากการเดินสำรวจ

- ทิศทางน้ำไหล
- ความเร็วในการไหล
- ความสูงต่ำของพื้นที่
- ระยะทางจากแหล่งน้ำถึงหมู่บ้านและพื้นที่ทำกิน
- สภาพทรัพยากรธรรมชาติ
- สิ่งที่พบระหว่างทาง
- บริเวณที่เกิดปัญหา

สิ่งที่ควรทำ

- ผู้ที่จะดำเนินการออกแบบซ่อมแซมปรับปรุงระบบน้ำควรร่วมอยู่ในคณะสำรวจด้วย เพื่อให้เข้าใจสภาพพื้นที่
- ควรสำรวจแหล่งต้นตุน้ำอย่างรอบคอบเพื่อให้มั่นใจว่าจะมีน้ำใช้หลังจากซ่อมแซมระบบน้ำ
- พื้นที่ที่จะสร้างฝายหรืออ่างเก็บน้ำที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติและเขตอุทยานแห่งชาติ ควรมีเจ้าหน้าที่ของหน่วยงานด้านป่าไม้ร่วมสำรวจด้วยทุกครั้ง
- ควรเช็คข้อมูลผู้รับประโยชน์ให้แน่ใจว่าเกิดประโยชน์แก่ภาพรวม มิใช่เกิดประโยชน์แก่คนใดคนหนึ่ง

- การนับจำนวนผู้รับประโยชน์จากการทำระบบน้ำในแต่ละโครงการ เช่น ฝาย อ่างเก็บน้ำ คลองส่งน้ำ ที่เชื่อมต่อกัน อาจทำให้เกิดการนับซ้ำซ้อนกัน การรายงานผลต้องระบุให้ชัดเจนถึงวิธีการนับด้วย
- การสำรวจพื้นที่ในฤดูฝน จะเห็นปริมาณน้ำมากกว่าปกติ ซึ่งไม่ใช่สภาพจริงของพื้นที่ในช่วงฤดูอื่นๆตลอดปี หากมีระยะเวลาในการสำรวจมากพอ จึงควรเลือกเวลาสำรวจช่วงฤดูอื่นด้วย หรือหลีกเลี่ยงการสำรวจในฤดูฝน เนื่องจากเข้าถึงพื้นที่ยากและข้อมูลที่ได้จะมีความคลาดเคลื่อน

- **สำรวจข้อมูลเศรษฐกิจสังคมครัวเรือน** เพื่อนำมาใช้ประกอบการวิเคราะห์ความต้องการใช้น้ำ รวมทั้งใช้เป็นข้อมูลในการติดตามการพัฒนา

ข้อมูลระดับครัวเรือนที่ควรสำรวจ

- จำนวนสมาชิกในครัวเรือน จำนวนผู้ที่อาศัยอยู่จริง
- จำนวนครัวเรือนที่เป็นเกษตรกร
- พื้นที่ทำการเกษตร/ชนิดพืชที่ปลูก
- พื้นที่เลี้ยงสัตว์/ ชนิดและจำนวนสัตว์เลี้ยง
- ความต้องการใช้น้ำด้านอื่นๆ
- แหล่งน้ำใช้

- รายได้-รายจ่าย-หนี้สินต่อครัวเรือน
- รายได้จากภาคเกษตร รายได้นอกภาคเกษตร
- การดูแลรักษาแหล่งน้ำ

สิ่งที่ควรทำ

- ควรมีโจทย์ที่ชัดเจนในการใช้ประโยชน์ข้อมูล และต้องเป็นข้อมูลที่สามารถนำมาใช้ในการวางแผนและชี้วัดว่า “ชาวบ้านได้อะไร”
- ไม่ควรออกแบบสอบถามที่ละเอียดมากเกินไป หรือออกแบบเพื่อไว้ในอนาคตโดยยังไม่มีเป้าหมาย จะทำให้เสียเวลาไปกับการบันทึกและการวิเคราะห์ และสร้างความรำคาญให้ชาวบ้าน
- หากแบบสอบถามน้อยเกินไปหรือไม่เจาะจงเป้าหมาย จะทำให้ข้อมูลที่ได้มาอาจไม่ครอบคลุม

(2) เข้าถึงความร่วมมือ

- **คืนข้อมูล** หลังจากการสำรวจข้อมูลแล้ว เจ้าหน้าที่ส่งเสริมงานพัฒนาจะนำข้อมูลมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ และเตรียมนำให้ชาวบ้านและผู้เกี่ยวข้องได้รับทราบและแสดงความคิดเห็นเพื่อให้ข้อมูลมีความถูกต้องและได้รับการยอมรับ

เลือกเวลาและสถานที่ที่เหมาะสม โดยเอา “ชาวบ้านเป็นที่ตั้ง” ไม่รบกวนการทำงานและมาได้สะดวก กรณีบ้านโคกล่าม-แสงอร่าม จังหวัดอุดรธานี ชาวบ้านมักสะดวกมาประชุมในเวลากลางคืนหลังเสร็จจากงานเกษตรและรับประทานอาหารเย็นเรียบร้อยแล้ว ส่วนสถานที่ประชุมควรเดินทางสะดวก ใกล้กับชุมชน เป็นสถานที่ที่ชุมชนคุ้นเคย

เชิญผู้นำชุมชนและผู้แทนชุมชนที่เป็นผู้ร่วมสำรวจ ให้มีส่วนร่วมในการกล่าวสรุปการสำรวจ รวมทั้งเชิญชวนให้ชาวบ้านร่วมตรวจสอบและแก้ไขข้อมูลด้วยบรรยากาศที่เป็นกันเอง รับฟังความคิดเห็นของชุมชน

แนวทางการวิเคราะห์และเชื่อมโยงข้อมูล

- ปริมาณการใช้น้ำของชุมชน เทียบกับ ปริมาณน้ำที่สามารถเก็บกักได้
- ปริมาณความต้องการน้ำของพืชที่ต้องการปลูก เทียบกับ ปริมาณน้ำที่สามารถเก็บกักได้
- รายได้-รายจ่าย-หนี้สิน ที่เป็นผลกระทบจากการที่มีปัญหาเรื่องน้ำ
- สิ่งที่ต้องการให้เกิดขึ้น เช่น พื้นที่รับน้ำบริเวณใดจะเพิ่มขึ้น เป็นพื้นที่เท่าใด ชุมชนจะสามารถปลูกพืชอะไรเพิ่มได้บ้าง หรือช่วงเวลาในหนึ่งปีจะสามารถปลูกพืชเพิ่มขึ้นได้อย่างไร รายได้ที่จะเพิ่มขึ้นจากการแก้ปัญหาเรื่องน้ำได้ เป็นต้น
- สิ่งที่ชุมชนต้องทำและต้องให้ความร่วมมือ

สิ่งที่ควรทำ

- การเตรียมข้อมูล ในรูปแบบที่น่าสนใจ เข้าใจง่าย เช่น แผนที่แสดงที่ตั้งแหล่งน้ำ สภาพแหล่งน้ำปัจจุบัน จุดที่มีปัญหาหรือจุดที่เป็นต้นเหตุของปัญหา จุดที่คาดว่าจะต้องมีการพัฒนาแก้ไข ข้อมูลเศรษฐกิจสังคมที่เป็นแผนภูมิให้เข้าใจง่าย จำนวนพื้นที่ปลูกพืชแต่ละชนิด

- **ตัดสินใจร่วมกัน** หลังจากการคืนข้อมูลแก่ชุมชน ซึ่งได้ร่วมรับฟังข้อมูล และเข้าใจถึงสภาพปัญหาที่เผชิญร่วมกัน ถึงเวลาที่ชุมชนต้องร่วมกันตัดสินใจว่าจะแก้ไขปัญหาอย่างไร โดยเจ้าหน้าที่ส่งเสริมงานพัฒนาทำหน้าที่คอยอำนวยความสะดวก และเสริมข้อมูลที่ได้จากการสำรวจให้ครบถ้วน กระตุ้นให้มีการแสดงความคิดเห็นอย่างทั่วถึงสรุปประเด็นที่มีการตัดสินใจหรือมีข้อสรุปร่วมกัน

สิ่งที่ควรทำ

- เจ้าหน้าที่จำเป็นต้องเตรียมความพร้อมด้านข้อมูล และความรู้ทางเทคนิค หรือเชิญผู้มีความรู้ด้านน้ำและความรู้เชิงเทคนิคร่วมประชุมเพื่อให้ข้อเสนอแนะ
- รับฟังความคิดเห็นของชุมชนด้วยความตั้งใจ และเชื่อมโยงกับข้อมูลที่มี เพื่อให้ได้ทางออกที่เป็นไปได้มากที่สุด
- จัดข้อเสนอ ร่วมกันกลั่นกรอง ประสานแนวทางต่างๆ ให้ได้ทางเลือกในการแก้ไขปัญหา
- ทำการโหวตเรียงลำดับความสำคัญในการแก้ปัญหา/เลือกวิธีแก้ปัญหาที่ชาวบ้านต้องการ วิธีที่เหมาะสมกับบริบทชุมชน จำนวนคน และสถานการณ์ คำนึงถึงการมีส่วนร่วมอย่างทั่วถึง ผู้ที่ไม่กล้าแสดงความคิดเห็นต่อ

หน้าที่สาธารณะ หรือการเงินอายุจากการยกมือ อย่างกรณีจังหวัดน่านใช้วิธีการหยอดเมล็ดข้าวโพดในการเลือกแต่ละวิธีการ เป็นต้น

- หาข้อสรุปในการแก้ไขปัญหาร่วมกัน เช่น อาจใช้วิธีระดมสมองหรือแบ่งกลุ่มวิเคราะห์ข้อดีข้อเสียของวิธีการได้รับการโหวต นำข้อเสนอที่ได้มาทำการโหวตเลือกอีกครั้ง
- หาข้อสรุปร่วมกันว่างานส่วนใดที่ชุมชนต้องดำเนินการเอง งานส่วนใดที่จะมีหน่วยงานใดมาสนับสนุน
- การดำเนินการคืนข้อมูลและหาข้อสรุปจนได้แนวทางการแก้ไขปัญหา ไม่จำเป็นต้องเร่งให้สรุปจบในการประชุมครั้งแรก ควรสังเกตความพร้อมในการให้ความร่วมมือของชาวบ้านด้วย

พัฒนา

การ “พัฒนา” ในการบริหารจัดการน้ำโดยชุมชน ถือเป็นขั้นตอนการลงมือทำด้วยความรู้ความเข้าใจในเรื่องปัญหาและสาเหตุของปัญหาเรื่องน้ำ และพร้อมในการเรียนรู้ ปรับปรุง และพัฒนางานให้ดียิ่งๆ ขึ้น ด้วยความร่วมมือของชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

วิธีการ “พัฒนา”

- (1) **พัฒนาคน** ซึ่งให้ความสำคัญในการค้นหาผู้มีจิตอาสาจากก่อนเป็นลำดับแรก ซึ่งเสียสละลงมือทำก่อน แล้วค่อยๆ สร้างความเข้าใจให้ขยายวงกว้างขึ้น

พัฒนาคน

เป็นการสร้างความรู้ความเข้าใจและการปรับทัศนคติของชาวบ้านในเรื่องน้ำ ทำได้โดยการพูดคุย ชี้ให้เห็นตัวอย่างที่ดีและไม่ดี การทำงานร่วมกัน ตลอดจนการพาตัวแทนชุมชนไปศึกษาแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับพื้นที่อื่นๆ เป็นขั้นตอนที่ต้องอาศัยเวลา และความสม่ำเสมอต่อเนื่องของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมงานพัฒนา

พัฒนากลุ่มผู้ใช้น้ำ

กลุ่มผู้ใช้น้ำเป็นหัวใจสำคัญต่อความยั่งยืนของการบริหารจัดการน้ำโดยชุมชน กลุ่มผู้ใช้น้ำในพื้นที่ต้นแบบ มาจากสมาชิกผู้รับประโยชน์จากระบบน้ำที่พัฒนาขึ้น รวมทั้งผู้ใหญ่บ้าน ผู้นำหมู่บ้าน มารวมกลุ่มกันเพื่อประชุมหารือถึงแนวทางการจัดสรรน้ำในชุมชน ตั้งกฎกติกา ระเบียบการใช้น้ำ ค่าธรรมเนียมการใช้น้ำ และบทลงโทษหากมีผู้ฝ่าฝืน

รวมทั้ง การกำหนดบทบาทความรับผิดชอบของสมาชิกแต่ละคนที่มีต่อการบริหารจัดการน้ำ อาทิ หากพื้นที่รับน้ำกว้างมาก อาจแบ่งสมาชิกเป็นกลุ่มตามพื้นที่รับน้ำ และตั้งหัวหน้ากลุ่มแต่ละโซน เพื่อดูแลซึ่งกันและกัน เพื่อรักษาประโยชน์ของกลุ่มตนเอง และเพื่อการช่วยเหลือกันภายในชุมชน

สิ่งที่ควรทำ

- กลุ่มผู้ใช้น้ำ ควรประกอบด้วยผู้นำที่สมาชิกให้การเคารพนับถือ และเป็นกลาง เพื่อการให้ความเห็นหรือตัดสินข้อพิพาทต่างๆ
- ควรติดตามดูแลให้มีการเก็บค่าธรรมเนียมการใช้น้ำอย่างเคร่งครัด เป็นแบบอย่างที่ดี และให้กลุ่มมีเงินกองกลางไว้สำหรับการซ่อมแซมบำรุงรักษาระบบน้ำ
- ควรมีการประชุมสรุปผลการดำเนินงานและสรุปจำนวนเงินกองกลางร่วมกันภายในกลุ่มอย่างสม่ำเสมอตามความเหมาะสม และมีการบันทึกการประชุมทุกครั้ง เพื่อให้เกิดความโปร่งใส เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ และร่วมกันแก้ปัญหาเรื่องการใช้น้ำที่เกิดขึ้น

หากมีปัญหาข้อขัดแย้งเกิดขึ้น ควรเน้นย้ำให้หาทางออกร่วมกันโดยการพูดคุยหาข้อสรุปเพื่อประนีประนอมให้ได้มากที่สุด และนำมาเป็นบทเรียน หรือปรับแก้ไขกฎกติกาให้มีความรัดกุมมากขึ้น

กรณีการแก้ปัญหาความขัดแย้งการใช้น้ำ ในพื้นที่ต้นแบบจังหวัดอุดรธานี

เนื่องจากเกิดปัญหาผู้ใช้น้ำที่อยู่ทางปลายท่อส่งน้ำได้รับน้ำน้อย จากการที่ผู้ใช้น้ำทางต้นน้ำได้ควเปิดน้ำก่อน พอถึงคิวของผู้ใช้น้ำที่ปลายท่อ แรงดันน้ำน้อยลง จึงไม่ได้น้ำ ทำให้ผู้ใช้น้ำที่ไม่ได้รับน้ำต้องไปลักลอบเปิดน้ำเพิ่ม จึงเกิดการถกเถียงกัน

ประธานกลุ่มผู้ใช้น้ำเรียกประชุมสมาชิกทั้งหมด เพื่อหาข้อยุติ โดยเชิญผู้อาวุโสในชุมชนและเจ้าหน้าที่ปิดทองฯ มาร่วมให้ข้อคิดเห็นด้วย โดยเมื่อพิจารณาถึงต้นทุนน้ำและปัญหาที่พบ จึงหาทางออกร่วมกันโดยปรับแก้กติกาให้ผู้ที่อยู่ปลายท่อได้เปิดน้ำก่อน ระยะเวลาการเปิดน้ำเข้าแปลงจะยืดหยุ่นตามปริมาณน้ำที่เข้าแปลง ทั้งนี้สมาชิกทุกคนต้องเข้าใจด้วยว่า ต้นทุนน้ำมีมากหรือน้อย หากมีน้อย ปริมาณน้ำที่นำเข้าแปลงต้องน้อยลง เพื่อเผื่อแผ่ให้สมาชิกคนอื่นๆ

(2) พัฒนาระบบน้ำ จากการดำเนินการในกระบวนการ “เข้าใจ” และ “เข้าถึง” จะทำให้เกิดความเข้าใจปัญหา เข้าใจสาเหตุ รู้ข้อจำกัดของพื้นที่ และรู้ความต้องการของชุมชน ทั้งนี้ความรู้และเทคนิคที่นำมาใช้ในการพัฒนาระบบน้ำ จะใช้ทั้งความรู้ท้องถิ่น ความรู้ตามแนวพระราชดำริ และความรู้เชิงวิชาการที่เป็นสากลแนวทางการพัฒนาแก้ไขปัญหาระบบน้ำ

ซ่อมแซมปรับปรุงระบบหรือแหล่งน้ำเดิม

ระบบน้ำที่มีอยู่แล้วในชุมชนให้กลับมาใช้งานได้ดีตามเดิม เลือกใช้วิธีการซ่อมแซมในกรณีที่เห็นว่าระบบน้ำนั้นยังมีสภาพที่พอใช้งานได้ แต่ขาดการบำรุงรักษา หรืออาจมีวัสดุอุปกรณ์บางส่วนชำรุดเสียหาย เช่น การขุดลอก การซ่อมแซมฝาย ซ่อมแซมท่อ เป็นต้น

สร้างหรือพัฒนาขึ้นใหม่

เป็นการสร้างระบบกักเก็บน้ำและส่งน้ำบางส่วนขึ้นมาใหม่ เมื่อสำรวจแล้วพบว่ามีความจำเป็นในพื้นที่และหากทำขึ้นมาจะเป็นประโยชน์ต่อชุมชนในส่วนรวม และเป็นความต้องการของชุมชน เช่น ขุดบ่อกักเก็บน้ำ ทำอ่างพวง ทำระบบท่อ เป็นต้น ยึดหลัก “เรียบง่าย ได้ประโยชน์สูงสุด” ด้วยวิธีการและวัสดุที่สามารถหาได้ง่ายและวิธีการที่ไม่ซับซ้อน ไม่สร้างภาระในการบำรุงรักษาในอนาคต

กรณีพื้นที่ต้นแบบอำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดน่าน

ด้วยที่ทำกินของชาวบ้านอยู่ในพื้นที่ลาดชัน การพัฒนาระบบน้ำจึงเน้นไปที่การสร้างแหล่งกักเก็บน้ำและระบบท่อที่จะส่งต่อไปยังพื้นที่ทำกิน ในลักษณะบ่อพวงที่ขุดขึ้นบริเวณจุดสูงสุดของพื้นที่ทำกิน ปลูกพื้นที่บ่อด้วยพลาสติกอย่างหนาเป็นพื้นรองรับเพื่อการกักเก็บน้ำ แทนการเทคอนกรีตซึ่งใช้ต้นทุนสูง จากนั้นต่อท่อน้ำไปยังแปลงเกษตรด้านล่างหลายๆจุด แต่ละบ่อจะมีท่อเชื่อมต่อกัน เพื่อเพิ่มพื้นที่กักเก็บน้ำ จึงเรียก อ่างพวงสั้นเขา ซึ่งนอกจากทำให้มีน้ำใช้แล้ว และยังสามารถเลี้ยงปลาเป็นอาหารเพื่อลดค่าใช้จ่ายได้อีกด้วย

กรณีพื้นที่ต้นแบบ อ.หนองวัวซอ จ.อุดรธานี

พื้นที่ทำกินเป็นพื้นที่ราบ ความลาดชันน้อย มีอ่างเก็บน้ำอยู่สูงแต่ไม่สามารถนำน้ำมาใช้ได้เพราะไม่มีระบบส่งน้ำที่ทั่วถึง การแก้ไขปัญหาจึงเลือกใช้วิธีการเพิ่มระบบส่งน้ำโดยใช้ท่อพีวีซีเป็นตัวกระจายน้ำจากอ่างเก็บน้ำไปสู่แปลงนา ใส่वालวเป็นระยะ เพื่อการบริหารจัดการน้ำ รวมทั้งเพิ่มความสูงของคันกั้นน้ำล้น (Spilled Way) ให้สูงขึ้น 50 เซนติเมตร เพื่อให้อ่างเก็บน้ำสามารถกักเก็บน้ำในฤดูฝนได้มากขึ้น

(3) **อนุรักษ์พื้นที่ต้นน้ำ** เป็นการดูแลป่าต้นน้ำให้มีความสมบูรณ์ สามารถใช้น้ำได้ตลอดทั้งปี

- **สำรวจแนวเขต** โดยร่วมกับเจ้าหน้าที่หน่วยงานด้านป่าไม้ ทำการสำรวจแนวเขตป่าไม้และเขตพื้นที่ทำกินให้ชัดเจน
- **แบ่งเขตพื้นที่ป่าไม้** โดยกำหนดให้มีพื้นที่ป่าชุมชนซึ่งให้ชุมชนสามารถเข้าใช้ประโยชน์ได้ และพื้นที่ป่าอนุรักษ์ที่ห้ามใช้ประโยชน์ เมื่อชุมชนเห็นประโยชน์ จะเกิดความหวงแหนและรักษา
- **กำหนดกฎระเบียบ** ในการดูแลและใช้ประโยชน์จากป่าอย่างเหมาะสม อาทิ การหาของป่า เก็บผลไม้ เก็บใบไม้ พืชสมุนไพร เป็นต้น หากฝ่าฝืนให้มีบทลงโทษ

สิ่งที่ควรทำ

- ควรมีผู้ที่มีความรู้ด้านช่างร่วมสำรวจพื้นที่ และทำการร่างแบบหรือแนวทางการซ่อมแซมหรือแนวทางการสร้างระบบน้ำใหม่ รวมถึงผู้ที่มีความรู้ด้านเทคนิคร่วมสำรวจพื้นที่และปรึกษาหารือให้เกิดความเข้าใจมากขึ้น
- ไม่ยึดติดในหลักวิชาการเพียงอย่างเดียว ต้องคำนึงถึงความคิดเห็นของชุมชน ต้นทุนทรัพยากรในพื้นที่ วัสดุอุปกรณ์ที่สามารถนำมาใช้ทดแทนได้ ตลอดจนความยากง่ายในการดูแลรักษา เพื่อให้ชุมชนสามารถดูแลต่อไปได้

4. บทสรุปและบทเรียน

ด้วยน้ำเป็นปัจจัยในการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพของ
คนเรา เมื่อประสบปัญหาเรื่องน้ำก็ย่อมส่งผลกระทบต่อชีวิตความ
เป็นอยู่ โดยพบเห็นได้ในแทบทุกพื้นที่ของประเทศ รวมถึงพื้นที่
ต้นแบบที่สถาบันปิดทองหลังพระฯ เข้าไปมีบทบาทส่งเสริมงาน
พัฒนาพื้นที่ ซึ่งทุกพื้นที่ล้วนประสบปัญหาขาดแคลนน้ำในช่วง
หน้าแล้ง หลายพื้นที่ยังต้องประสบภัยน้ำท่วมน้ำหลากเป็นประจำ

การแก้ไขปัญหारेื่องน้ำ ย่อมนำไปสู่การคลี่คลายปัญหาอื่นๆ
ตามมา อาทิ ช่วยให้ทำการเกษตรได้อย่างต่อเนื่อง สร้างงาน สร้าง
รายได้ให้กับชุมชน ส่งผลต่อการพัฒนาสังคมในพื้นที่อย่าง
เกี่ยวเนื่องกัน ดังที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ รัชกาลที่ 9 ได้
ทรงดำรัสไว้ ซึ่งสรุปได้ว่า

- ...น้ำเป็นสิ่งสำคัญ เป็นสิ่งแรกที่นึกถึง
- หากทำได้ 2 เรื่องนี้ ก็จะทำให้
- การพัฒนาต่อเนื่องอื่นๆ ตามมา
- คือ ทำโครงการชลประทานให้น้ำพอ
- และทำโครงการสิ่งแวดล้อมให้น้ำดี...

การจัดการน้ำโดยชุมชน เป็นรูปแบบที่สถาบันปิดทองหลังพระฯ ส่งเสริมให้เกิดขึ้นในพื้นที่ต้นแบบต่างๆ เพื่อให้ชุมชนเป็นหลักในการจัดการน้ำในพื้นที่ได้ในระยะยาว โดยหน่วยงานภายนอกเป็นผู้ให้การสนับสนุนวัสดุอุปกรณ์ ความรู้เชิงวิชาการ และคอยให้คำปรึกษา โดยสร้างโอกาสในการเรียนรู้และพัฒนางานอยู่เสมอ

การจัดการน้ำโดยชุมชนด้วยศาสตร์พระราชา

จากประสบการณ์ในพื้นที่ต้นแบบปิดทองหลังพระฯ กล่าวได้ว่าสิ่งหนึ่งที่มีความสำคัญของการขับเคลื่อนการจัดการน้ำโดยชุมชน คือ บทบาทของเจ้าหน้าที่ส่งเสริมงานพัฒนาหรือเจ้าหน้าที่จะหน่วยงานภายนอกที่เข้าไปสนับสนุนชุมชนในการจัดการน้ำ ซึ่งต้องเข้าใจและเรียนรู้การปรับใช้ศาสตร์พระราชา "เข้าใจ เข้าถึง พัฒนา" จนทำให้การจัดการน้ำโดยชุมชนนั้นมีความก้าวหน้า ชุมชนได้รับประโยชน์ในวงกว้าง และสร้างการเปลี่ยนแปลงในทางที่ดีขึ้น

เข้าใจ

เริ่มจากการเข้าใจพื้นที่ ทั้งเข้าใจภูมิศาสตร์และภูมิสังคมของพื้นที่ ด้วยการสอบถาม สัมภาษณ์ และหารือกับผู้เกี่ยวข้อง รวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจพื้นที่

เข้าใจเขา เข้าใจเรา เป็นความเข้าใจระหว่างเจ้าหน้าที่กับชุมชน และกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ถึงบทบาทหน้าที่และเป้าหมายการทำงานของแต่ละฝ่าย สร้างความไว้วางใจ และหาแนวทางบูรณาการความร่วมมือในการจัดการน้ำในพื้นที่ โดยอาจมีกิจกรรมการศึกษาดูงานเพื่อสร้างความเข้าใจ และให้เกิดมุมมองในการแก้ไขปัญหาที่กว้างขึ้น

เข้าถึง

เข้าถึงข้อมูลและปัญหา เป็นขั้นตอนการสำรวจข้อมูลที่จำเป็น ทั้งข้อมูลพื้นที่และสถานการณ์น้ำ ด้วยการจัดทีมเดินสำรวจร่วมกัน ซึ่งช่วยสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับปัญหาที่เกิดขึ้น ประกอบกับการทำการสำรวจข้อมูลครัวเรือนด้วยแบบสอบถาม เพื่อวิเคราะห์ความต้องการใช้น้ำเทียบกับน้ำต้นทุนที่มี และเป้าหมายในการจัดการน้ำของชุมชน

เข้าถึงความร่วมมือ ซึ่งให้ความสำคัญต่อการคืนข้อมูลจากการสำรวจ ด้วยรูปแบบที่เข้าใจง่าย เพื่อสะท้อนข้อมูลที่ได้จากการสำรวจ ให้เห็นภาพร่วมกัน สร้างความเข้าใจและรับฟังความเห็นจากชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง พร้อมทำการรวบรวมความต้องการ เพื่อตัดสินใจกำหนดเป้าหมายและกิจกรรมการจัดการน้ำที่เหมาะสมของชุมชนร่วมกัน

พัฒนา

พัฒนาคนและกลุ่มผู้ใช้น้ำ เริ่มจากการพัฒนาคนที่มีจิตอาสาทำงานเพื่อชุมชนก่อน แล้วค่อยๆ ขยายไปสู่คนที่สนใจ ปรับแนวคิดการทำงานให้พึ่งตนเอง ใช้ความรู้ที่มี เปิดใจเรียนรู้จากกรณีตัวอย่างที่ดี เปิดรับความรู้จากภายนอก ลงมือทำจากสิ่งเล็กๆ ที่ทำได้ และรวมตัวกันทำในสิ่งที่ใหญ่ขึ้น ในลักษณะกลุ่มผู้ใช้น้ำ ซึ่งมีกฎกติกาในการจัดสรรทรัพยากรน้ำในชุมชนในระยะยาว

พัฒนาระบบน้ำ ทั้งการซ่อมแซมและปรับระบบเดิม บำรุงรักษาแหล่งน้ำที่มีอยู่ สร้างและพัฒนาระบบน้ำหรือแหล่งเก็บกักน้ำขึ้นมาใหม่ พร้อมกับการดูแลรักษาพื้นที่ต้นน้ำ โดยเป็นการนำความรู้และเทคนิคมาลงมือทำ เรียนรู้และปรับได้ตลอดเวลา และปรับวิธีการให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ที่แตกต่างกัน

สิ่งที่ควรทำ

การบริหารจัดการน้ำโดยให้ชุมชนเป็นผู้ขับเคลื่อน ต้องอาศัยเวลาและความต่อเนื่องสม่ำเสมอ เจ้าหน้าที่ส่งเสริมงานพัฒนาต้องเข้าใจในเรื่องของกระบวนการสร้างการเรียนรู้ที่มีชุมชนเป็นศูนย์กลางทำงานโดยมีเป้าหมายชัดเจน มีความยืดหยุ่น และไม่เร่งรีบจนเกินไป

ทั้งนี้ การสร้างความมั่นใจและไว้วางใจระหว่างชุมชน เจ้าหน้าที่และหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง นับเป็นสิ่งสำคัญเช่นกัน ที่ต้องมีการทำงานร่วมกันอย่างใกล้ชิด วางแผนร่วมกัน แลกเปลี่ยนความรู้และทรัพยากร ให้มีบรรลุทั้งเป้าหมายระยะสั้น (Quick Win) และเป้าหมายระยะยาว

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาหรือการจัดการน้ำย่อมมีข้อผิดพลาดเกิดขึ้นได้เสมอ เมื่อรู้ว่าทำผิดพลาด ต้องยอมรับ และเรียนรู้จากข้อผิดพลาดนั้น และหาทางแก้ไขปรับปรุง โดยมีสิ่งที่ควรทำ ดังนี้

- ☑ เข้าใจบริบทพื้นที่และมีข้อมูลที่ถูกต้อง ชัดเจน ควรมีความรู้และทักษะเรื่องการใช้แผนที่และการคำนวณ
- ☑ ควรมีทีมผู้เชี่ยวชาญทางด้านเทคนิคเป็นที่ปรึกษา ในการพัฒนาระบบน้ำแต่ละพื้นที่ซึ่งมีรูปแบบแตกต่างกัน

- ☑ ยึดความต้องการของชุมชนเป็นที่ตั้งอย่างเหมาะสม
คำนึงถึงความเป็นเหตุเป็นผล และความจำเป็นในแต่ละ
ช่วงเวลา
- ☑ ต้องให้ชุมชนเป็นเจ้าของ จึงต้องให้ร่วมคิดร่วมทำ ร่วมลง
มือลงแรง แต่ไม่ได้หมายความว่าชุมชนสามารถทำเองได้
ทั้งหมด
- ☑ ประสานงานกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอย่างครบถ้วน
โดยเฉพาะหน่วยงานเรื่องที่ดินป่าไม้ หน่วยงานด้านการ
ประสานแผนพัฒนาจังหวัดและท้องถิ่น
- ☑ ควรตั้งเป้าหมายทั้งที่วัดเป็นตัวเลขได้ เช่น พื้นที่รับน้ำ
จำนวนครัวเรือนที่ได้รับประโยชน์ ผลผลิตทางการเกษตร
รายได้ การเติบโตของกองทุนผู้ใช้น้ำ เป็นต้น และ
เป้าหมายวัดไม่ได้ เช่น กิจกรรมร่วม ความภาคภูมิใจ การ
ลดความขัดแย้งในการใช้น้ำ เป็นต้น
- ☑ รวบรวมข้อมูลเพื่อให้เกิดการสะท้อนความก้าวหน้าและ
เป้าหมายที่ตั้งไว้
- ☑ นำข้อผิดพลาดมาเป็นบทเรียน ไม่หยุดเรียนรู้ นำสิ่งที่ทำใน
พื้นที่อื่นมาวิเคราะห์และปรับใช้ให้เหมาะสม โดยหลีกเลี่ยง
การลอกเลียนแบบ

การสร้างคามยั่งยืน

ความท้าทายในการจัดการน้ำในปัจจุบัน ได้แก่

- การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมและความต้องการใช้น้ำที่เพิ่มสูงขึ้น
- การเปลี่ยนแปลงสู่สังคมเมือง ที่เร่งรีบ ต่างคนต่างอยู่ ไม่เอื้อต่อการทำงานเพื่อชุมชน
- การเปลี่ยนแปลงทัศนคติว่าการจัดการเป็นหน้าที่ของหน่วยงานราชการไม่ใช่หน้าที่ชุมชน
- การเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตที่ส่งผลต่อคุณภาพน้ำ
- การเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศที่ทำให้คาดการณ์ปริมาณน้ำในช่วงปีได้ยาก

การสร้างคามยั่งยืนของการจัดการน้ำโดยชุมชน จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือจากทั้งชุมชนและหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง ร่วมมือกันตามทักษะ บทบาทหน้าที่ และศักยภาพของแต่ละฝ่าย ในด้านต่างๆ 6 ประการ ดังนี้

- 1) จัดทำแผนที่ระบบน้ำและข้อมูลน้ำของชุมชนให้ครบถ้วน โดยปรับปรุงให้ทันสมัยอยู่เสมอ
- 2) ประสานและเชื่อมโยงการจัดการน้ำในระดับชุมชน สู่การจัดการน้ำในระดับลุ่มน้ำย่อย เพื่อให้เกิดการจัดการเชิงระบบตั้งแต่ต้นน้ำ กลางน้ำ สู่ปลายน้ำ

- 3) ตั้งคณะกรรมการจัดการน้ำชุมชน โดยมีองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นที่เกี่ยวข้อง หน่วยงานภายนอก สถาบันทางวิชาการ เข้าร่วมเป็นกรรมการหรือเป็นที่ปรึกษา เพื่อให้เกิดการประสานงานระหว่างพื้นที่และระหว่างหน่วยงานในระยะยาว
- 4) พัฒนาหลักสูตรท้องถิ่น เกี่ยวกับทุนทางทรัพยากรน้ำ การอนุรักษ์น้ำ และการมีส่วนร่วมในการจัดการน้ำ เพื่อเสริมสร้างการเรียนรู้และความตระหนักของเยาวชนในท้องถิ่น
- 5) พัฒนากลุ่มผู้ใช้น้ำและกองทุนน้ำ ให้เป็นกลไกและเครื่องมือสำหรับการจัดการน้ำโดยชุมชนในระยะยาว
- 6) ขยายผลการจัดการน้ำเชิงปริมาณสู่การจัดการคุณภาพน้ำ การป้องกันภัยพิบัติ ความมั่นคงทางอาหาร และความ เป็นอยู่ที่ดีของชุมชน

ผลสำเร็จในการจัดการน้ำในพื้นที่ต้นแบบต่างๆ ที่ผ่านมา เห็นได้ชัดว่าเกิดจากการผสานความรู้และความร่วมมือจากสาขาต่างๆ เพื่อให้มีน้ำเพียงพอต่อการเกษตรและการอุปโภคบริโภค การพัฒนาความรู้และความร่วมมือจึงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ต้องให้ความสำคัญ

· การจัดการน้ำโดยชุมชน
· ไม่สามารถดำเนินงานได้อย่างยั่งยืน
· โดยปราศจากการจัดการป่า
· จัดการดิน และจัดการเกษตร
· รวมถึงการจัดการด้านพลังงาน
· และสิ่งแวดล้อมชุมชน

มูลนิธิปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ

และ

สถาบันส่งเสริมและพัฒนากิจกรรมปิดทองหลังพระ สืบสานแนวพระราชดำริ

อาคารสยามทาวเวอร์ ชั้น 26 เลขที่ 989 ถนนพระราม 1 ปทุมวัน กรุงเทพฯ 10330

โทรศัพท์ 0-2611-5000 โทรสาร 0-2658-1413

www.pidthong.org